

2-МАВЗУ. МЕҲНАТНИ ЖАРАЁНЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

РЕЖА

- 2.1. Меҳнат фаолиятини ташкил этишнинг моҳияти ва мазмуни.
- 2.2. Меҳнатни ташкил этиш асослари.
- 2.3. Меҳнат тақсимоти ва унинг турлари.
- 2.4. Меҳнат кооперацияси ва унинг шакллари.
- 2.5. Иш ўринларини ташкил этиш, уни режалаштириш ва хизмат кўрсатиш.
- 2.6. Меҳнатни ташкил этишда меҳнатни нормалашнинг аҳамияти.

2.1. Меҳнат фаолиятини ташкил этишнинг моҳияти ва мазмуни.

Меҳнат фаолияти деганда инсонни бирор меҳнат тури билан банд бўлиши тушунилади. Меҳнат фаолияти инсоннинг ҳал қилинадиган вазифалар ва бажариладиган ишлари йиғиндисидан ташкил топади

Меҳнат фаолиятининг моҳиятини умумлашган, ҳамда конкрет шаклда олиб қараладиган бўлса, бир-бири билан боғлиқ икки муҳим вазифани ҳал қилишнинг объектив зарурати билан белгиланади. Бу вазифалардан бири — инсонларнинг моддий меҳнат элементлари билан ўзаро ҳаракатга киришувини аниқлашдан иборат бўлса, иккинчиси — биргаликда ёки ўзаро боғлангаи фаолият қатнашчилари ўртасида муносабатлари шаклланишидан иборатдир. Худди мана шу нарса меҳнат фаолиятини ташкил этиш предмети ҳисобланади. Бунинг моҳияти меҳнат фаолиятини ташкил этиш вазифасига (кенг маънода олганда) меҳнат субъектини (айрим ходим ёки меҳнат жамоаси) аниқлаш, уни зарур меҳнат предметлари ва воситалари билан таъминлаш, қулай меҳнат шароитларини яратиб бериш, меҳнат (ишларини бажариш) жараёнларини ташкил этиш, меҳнатга ҳақ тўлаш каби масалаларини ўрганиш билан боғлиқдир.

«Ташкил этиш» тушунчаси французча organisation, лотинча organizo - «тартибга келтираман» сўзидан келиб чиққан бўлиб, биргаликда амалга оширувчи муайян қоида ва тамойиллар асосида, бирор аниқ мақсад сари ҳаракат қилувчи кишиларнинг бирлашган фаолиятини англатади.

Меҳнат фаолияти ижтимоий ҳодиса бўлиб, у меҳнат жараёнида ишчи кучининг иштироки даражасини ифодалайди. Фаолият тушунчаси меҳнат предметига нисбатан таъсир кўрсатишнинг фаоллиги даражасини ҳамда бунда сарф қилинадиган интеллектуал куч даражасини таъкидлагандек бўлади. Мазкур тушунча яхлит бир бутунлик ичида ўзаро алоқаларнинг юзага келиши ҳамда такомиллашишига олиб келадиган жараён ёки ҳаракатлар жамламасини англатади. Ташкил этиш деганда биргаликда амалга оширувчи муайян қоида ва тамойиллар асосида, бирор аниқ мақсад сари ҳаракат қилувчи кишиларнинг бирлашган фаолияти тушунилади. «Меҳнатни ташкил қилиш» тушунчасининг пайдо бўлиш тарихига тўхталганда, албатта, ушбу масаланинг асосчиси сифатида Ф. Тейлорнинг (1856-1915) номи тилга олинади. Меҳнат фаолияти ҳал қилинадиган вазифалар ва бажариладиган ишлар мажмуидан ташкил топади.

2.2. Меҳнатни ташкил этиш асослари

«Меҳнатни ташкил этиш» атамаси **кенг маънода** меҳнат, ишлаб чиқариш ва бошқаришни ташкил этиш билан боғлиқ масалаларнинг барчасини англатади.

Тор маънода меҳнатни ташкил этиш деганда жонли меҳнатни ташкил этиш, меҳнатни тақсимлаш ва кооперациялаш, иш жойларини ташкил этиш, меҳнат усуллари, шароитлари ва дам олиш тартибларини оқилоналаштириш, меҳнатни меъёрлаш, ходимларни тайёрлаш ва малакаларини ошириш, моддий рағбатлантириш, меҳнат интизомини мустаҳкамлаш каби бир қатор амалий тадбирлар мажмуаси тушунилади. Ходимлар фаолиятини ташкилий жиҳатдан таъминлашнинг мазмуни унинг таркибий элементлари ва йўналишлари билан белгиланади. Ходимлар фаолиятини ташкилий таъминлаш элементлари алоҳида аҳамиятга эга:

1. Меҳнат тақсимооти ва кооперацияси;
2. Меҳнат жараёнларини ташкил этиш;
3. Меҳнатни меъёрлаш;
4. Иш жойларини ташкил этиш;
5. Меҳнат шароитлари;
6. Меҳнат ва дам олиш тартиблари;
7. Ходимларни танлаш, тайёрлаш ва малакасини ошириш;
8. Меҳнатни рағбатлантириш;
9. Ижтимоий-меҳнат муносабатлари;
10. Меҳнат интизоми.

Меҳнат фаолиятини ташкил этиш, бир томондан унинг асосларини (ҳуқуқий, маънавий-психологик, иқтисодий, ижтимоий) юзага келиши, иккинчи томондан меҳнат фаолияти механизмини шакллантирилишини тақозо этади

Ҳуқуқий асослар — ишлаб чиқариш муносабатларидаги меҳнат фаолиятини ташкил қилишга хизмат қиладиган ҳуқуқий мезонлар (фуқаролик, маъмурий, эгалик ҳуқуқлари, корхона ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳуқуқий ҳужжатлар).

Маънавий-психологик асослар — бу меҳнат фаолиятини ташкил қилишда ишлаб чиқариш муносабатларида томонлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар ва уларни шаклланиш жараёни билан юзага келади (бунда ёлланма ишловчилар ўртасидаги ўзаро муносабат, раҳбар ёки корхона эгаси билан ёлланма ишловчи ўртасидаги муносабат ёки жамоа ўртасидаги ўзаро муносабатлар).

Иқтисодий асослар эса, меҳнат фаолиятини ташкил қилишнинг асосини ташкил этади. Бунда меҳнат фаолиятини ташкил қилиш мезонлари (яъни шахснинг моддий манфаатдорлиги, бу ерда меҳнат фаолиятидан қониқиш даражаси кўзда тутилади).

Ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларида, меҳнат фаолиятининг мазмуни — ҳар бир шахснинг профессионал малака даражаси, ишбилармонлик ва тадбиркорлик қобилияти ва бошқалар ташкил этади.

2.3. Меҳнат тақсимоти ва унинг турлари

Меҳнат тақсимоти бу - ҳар хил меҳнат турларнинг бир-биридан ажратилиши, пировардида ишлаб чиқаришда иштирок этувчи турли гуруҳ кишиларнинг хилма-хил меҳнат фаолиятлари билан банд бўлишидир. “Меҳнат тақсимоти” атамаси ходимларнинг меҳнат функцияларини аниқ белгилаб қўйиш ва биргаликдаги фаолият давомида уларни чегаралаб ажратиб қўйишни англатади.

Ташкилий таркиб. Меҳнат фаолиятининг ҳар бир тизими унга муайян бир ташкилий шакл берилишини талаб қилади. Бу ташкилий шакл доирасида унинг амал қилиши таъминланади.

Ишлаб чиқаришда меҳнат тақсимотининг учта тури мавжуд бўлади: умумий меҳнат тақсимоти, хусусий меҳнат тақсимоти, қисман (айрим) меҳнат тақсимоти.

Умумий меҳнат тақсимотиға кишилар фаолиятининг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳалари ўртасидаги меҳнат тақсимоти киритилади, бу соҳалар ичида эса — саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, алоқа, савдо, халқ таълими, фан, давлат бошқаруви, маданият ва ҳоказолар ўртасидаги меҳнат тақсимоти киритилади.

Хусусий меҳнат тақсимоти умумий меҳнат тақсимотининг соҳалар ва тармоқлар ичидаги тақсимотини назарда тутади. Масалан, саноат тармоқлари, кичик соҳалар, бирлашмалар, айрим корхоналарға бўлинади; қишлоқ хўжалиги — дехқончилик ва чорвачиликка, улар ичида эса ихтисослаштирилган тармоқларға (ғалла, пахта, картошка етиштириш, боғдорчилик, гўшт, сут, жун етиштириш ва шу кабиларға) бўлинади.

Айрим меҳнат тақсимоти ишлар ва меҳнат функцияларининг айрим корхона ёки алоҳида ташкилот ходимлари ўртасида: цехлар, участкалар, бригадалар, звенолар, айрим ижро этувчи ходимлар бўйича, шунингдек, уларнинг касб-малака гуруҳлари ўртасида тақсимланишини назарда тутади. Меҳнат тақсимотининг бу тури анча мураккаб ва муҳим бўлиб, унда муайян меҳнат жараёнлари алоҳида меҳнат тақсимоти доирасида содир бўлади, иқтисодий натижалар ҳам ана шу даражада амалга оширилади: ижрочиларнинг ихтисослашуви ва улар касб маҳоратининг ортиши; ихтисослашган юқори унумли асбоб-ускуналарнинг татбиқ этилиши; меҳнат унумдорлигининг ортиши. Муболағасиз шуни айтиш мумкинки, барча даражадаги меҳнат тақсимотисиз ҳозирги замон техника ва ижтимоий-иқтисодий тараққиёт бўлиши мумкин эмас.

Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналарида меҳнат тақсимотининг ҳар хил шакллари қўлланилади.

Касб малакали меҳнат тақсимоти ишчининг мутахасислиги ва бажарилаётган ишининг мураккаблигини ҳисобға олиб амалга оширилади.

Босқичли меҳнат тақсимотида ишчиларнинг касби мутахасислиги бўйича сонини энг оптимал ҳолға келтириш мақсадида амалга оширилади.

Технологик меҳнат тақсимоти ишлаб чиқариш жараёнларининг қайта ишлаш (передел) фаза ва цикллариға қараб бўлади. Бунда энг муҳими уларни бажаришининг технология жихатидан бир хил бўлишидир.

Функционал меҳнат тақсимоти қўлланилганида айримлар асосий ишни бажаришда ихтисос топади, бошқалари ёрдамчи ишни бажаришда, учинчилари эса тайёрлаш, хизмат кўрсатиш ишини бажаришда ихтисос орттиради.

2.4. Меҳнат кооперацияси ва унинг шакллари

Меҳнат фаолияти жараёнидаги алоҳида ихтисослаштирилган ижрочилар ўртасидаги алоқаларнинг ўрнатилиши **меҳнат кооперацияси** деб аталади. “Кооперация” атамаси эса маълум бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш борасидаги меҳнат фаолиятининг умумий жараёнларида ходимларнинг биргаликда иштирок этишини билдиради.

Меҳнат кооперацияси ихтисослаштирилган цехларнинг цехлараро кооперацияси, ихтисослаштирилган участкаларининг цех ичидаги меҳнат кооперацияси, участка ичидаги меҳнат кооперацияси каби турларга бўлинади. Меҳнат кооперацияси. Корхона миқёсида меҳнат тақсимоти амалга оширилиб, унинг кооперацияси пухта ўйлаб кўрилгандан кейин корхона ичида меҳнатни чуқур тақсимлаш ва кооперациялашни амалга ошириш – алоҳида участкалар, ходимлар ўртасида меҳнатни тақсимлаш, ходимларни жой-жойига қўйиш, улар фаолиятининг ўзаро боғланиши ва синхронизациясини таъминлаш имконини беради.

2.5. Иш ўринларини ташкил этиш, уни режалаштириш ва хизмат кўрсатиш

Иш ўрни ҳар қандай ишлаб чиқариш ва меҳнат жараёнининг биринчи бўғини бўлиб, айнан иш ўрнида ишлаб чиқариш жараёни учта элементининг ҳаммаси: меҳнат ашёлари, меҳнат воситалари ва ишчи кучи, яъни ижрочи ходимнинг жонли меҳнати ягона бўлиб бирлашади, бу ҳамкорлик натижасида эса янги истеъмол қийматлари, меҳнат маҳсулотлари яратилади. Шунинг учун ҳам иш ўринларини ташкил этишга катта эътибор берилади.

Иш ўрни — ишлаб чиқариш маконининг бир қисми бўлиб, унда барча асосий ва ёрдамчи технологик ускуналар, мосламалар, асбоблар, иш мебеллари ва махсус қурилмалар жойлашган бўлади ва улар муайян турдаги ишларни бажариш учун мўлжалланган бўлади.

Иш ўрни ва иш зонасини ташкил этишга қўйиладиган талаблар - **эргономика** фани томонидан ишлаб чиқилади. Бу фаннинг вазифаси — инсоннинг меҳнат жараёнларидаги функционал имкониятларини ўрганиш ва энг мақбул меҳнат шароитларини яратиш юзасидан тавсияномалар ишлаб чиқишдир. Бу шароитлар асбоб-ускуналар, меҳнат шароитлари ва технологияларнинг тузилиши инсон организмнинг психо-физиологик хусусиятларига мос келишини таъминлайди.

Иш ўринлари бир қатор белгиларга кўра таснифлаштирилади. Улар механизация даражаси бўйича 5 гуруҳга бўлинади: қўл, машина-қўл ва механизациялаштирилган, автоматлаштирилган ва аппаратурали иш ўринлари.

Иш ўрнини режалаштириш деганда ишлаб чиқаришнинг ўзаро бир-бири билан функционал жиҳатдан боғланган барча воситалари, меҳнат буюмлари ва ходимнинг ўзи уч ўлчовли маконда мақсадга мувофиқ жойлашуви тушунилади.

Хизмат кўрсатиш тизими — бу асосий ишчиларнинг иш ўринларини узок вақт мобайнида — бир сменадан тортиб то бир ҳафтагача, ҳатто бир йилгача юқори унумли, бир маромда ишлаш учун зарур бўлган барча керакли нарсалар билан таъминлайдиган ёрдамчи ишларни бажариш соҳасидаги бутун бир тадбирлар мажмуидир.

2.6. Меҳнатни ташкил этишда меҳнатни нормалашнинг аҳамияти

Меҳнатни нормалаш — бу ишлаб чиқаришни бошқариш соҳасидаги иқтисодий фаолиятнинг муҳим тури бўлиб, унинг ёрдамида зарур меҳнат харажатлари белгиланади, унинг натижалари аниқланади, турли тоифадаги ходимлар меҳнатининг кооперацияси амалга оширилади.

Ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиш эҳтиёжларидан келиб чикиб, меҳнат нормалари турли кўринишларда намоён бўлади.

Корхоналарда вақт, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва бошқарувчанлик каби меҳнат нормаларини тўғри қўллаш ва уни такомиллаштириш меҳнатни ташкил этиш самарадорлигини оширишга олиб келади.

Меҳнат нормаларининг барча турлари ичида асосийси — вақт нормаси бўлиб, у бир бирлик маҳсулот, операцияни бажаришга сарфланган бир ишчи ёки ишчиларнинг сарфлаган вақти билан ўлчанади. Вақт нормаси (t_n) киши-соат, ёки киши-минутда ўрнатилади. Унинг таркибига вақт харажатларининг асосий вақт (t_{ac}), ёрдамчи вақт (t_{ep}), иш жойига хизмат кўрсатиш вақти ($t_{x.k.}$), тайёрлов ва яқунлов вақти ($t_{т.я.}$), дам олиш ва шахсий эҳтиёжлар вақти ($t_{д.о.э.}$) ҳамда ишлаб чиқаришда тўғрилаб бўлмайдиган танафус вақтлари ($t_{и/ч.т.}$)ни ўз ичига олади.

Меҳнат нормалари ходимларнинг иш билан банд бўлиш даражасини белгилайди, иш вақтидан самарали фойдаланиш даражасига, меҳнат интизоми ҳолатига таъсир кўрсатади, ишнинг рационал суръати ва ритминини белгилашга ёрдам беради. Меҳнат нормалари, персонал сонинини, уларнинг меҳнатига тўланадиган иш ҳақи миқдорини белгилашга асос бўлади.

Меҳнатнинг намоён бўлиш шакллари

